

**ВЗАЄМИНИ ОРГАНІВ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ
ІЗ ЗЕМСТВАМИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ ЯК КАНАЛ ЗВ'ЯЗКУ
«МІСТО – СЕЛО» (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

У статті висвітлюються проблеми взаємин міського самоврядування із земствами, передусім — у питанні виділення міст в окремі земські одиниці.

Ключові слова: урбанізація, міське самоврядування, земство, місто, Південна Україна.

В статті рассматриваются проблемы взаимоотношений городского самоуправления с земствами; прежде всего — в вопросе выделения городов в отдельные земские единицы.

Ключевые слова: урбанизация, городское самоуправление, земство, город, Южная Украина.

The problems of relationships of the municipality with district councils are highlighting in the article, primarily – in the allocation of individual cities in local self identities.

Key words: urbanization, municipality, district council, city, Southern Ukraine.

Надзвичайно важливим аспектом урбанізаційних процесів в цілому і безпосередньо історії органів міського самоврядування вважаємо взаємини міського самоврядування із земствами, передусім — у питанні виділення міст в окремі земські одиниці. На жаль, попри вельми розлогу історіографію не лише самоврядних міських структур, але і земств [13], у тому числі – і безпосередньо південноукраїнських [14; 17; 18; 19; 20; 22; 23; 25; 29], саме цьому аспекту приділено мало уваги. Щодо Південної України заслуговує на увагу теза Д.М. Чорного про те, що «взаємини міст із земствами не набули висвітлення в літературі» [28, с. 22]. Сам же Чорний згадує лише про клопотання кількох південноукраїнських міст щодо відділення їх від повітових земств, і то акцентуючи увагу на подіях, що мали місце після 1905 р. [28, с. 152-165]. Тож метою нашої розвідки і є висвітлення стосунків органів міського та земського самоврядування в контексті урбанізації в Південній Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Згідно з Положенням про губернські і повітові земські заклади, затвердженим імператором 1 січня 1864 р., доволі розлогий список питань управління на рівні губернії та повіту передавався у відання земських губернських (губернське земське зібрання і губернська земська управа) та повітових закладів (повітове земське зібрання і повітова земська управа). Причому частина цих питань стосувалася безпосередньо міст, тобто окремі аспекти міського життя потрапили в певну залежність від земського самоврядування. З іншого боку, право вибору гласних земського зібрання, поряд зі з'їздом повітових землевласників і з'їздом виборних від сільських громад, надавалось і з'їзду міських виборців. Губернське ж земське зібрання

обиралися повітовими земськими зібраннями. При цьому Положенням обумовлювалося, що в Одесі, як і в обох столицях, завідування земськими справами покладається на міські думи (загальна дума виконує функції повітового зібрання, а розпорядча дума — земської управи). Одеський же повіт повинен мати окремі від міста земські зібрання та управу [9, с. 1-14]. Тож Одеса направляла представників не до повітового, як усі інші міста регіону, а безпосередньо до губернського земського зібрання, з дотриманням певної пропорції по відношенню до кількості гласних від повітів.

Саме законодавство заклало підвалини незадоволення міст характером їхніх взаємин із земствами. Як констатував у 1880-х рр. С.О. Приклонський, «місто прагне все більше і більше відокремитися від села, що особливо виявляється в постійних суперечках між земствами і міськими управліннями» [24, с. 333].

Вже на початку 1870-х рр. мало місце серйозне протистояння між Одесою і земськими структурами. У 1871 р., коли уряд поставив питання «про краще влаштування стосунків міст, не виключаючи і столиць, до установ земських», була створена спеціальна комісія з рівної кількості представників від Одеської загальної думи і Херсонського губернського земства, яка зосередила увагу на вивченні ролі міста у фінансуванні земських справ. І хоча комісія більшістю дійшла висновку, що «інтереси м. Одеси нічим не порушуються на користь губернського земства», а тому і змінювати характер взаємин між містом і земством немає потреби, члени комісії від Одеси занесли до протоколу думку, що «за своїми розмірами, величезними торговими оборотами, і, нарешті, за значущістю свого міського бюджету, що дорівнює бюджету всієї Херсонської губернії, м. Одеса в близькому майбутньому повинна скласти собою окреме ціле, цілком незалежне від земства, і користуватись у справі самоврядування правами не повіту, а губернії». Показовими в плані оцінки характеру взаємозв'язку міста та повіту були контраргументи, висловлені членом цієї ж комісії від земства, головою Херсонської губернської земської управи О.С. Ерделі: «Чим продуктивніша в матеріальному і розумовому відношеннях оточуюча місцевість, тим більше вона сприяє розвитку і процвітанню населеного пункту, тим більше вона дає йому різних вигод. У свою чергу, населений пункт, стаючи багатшим і більш промисловим, справляє вигідний вплив на інші поселення оточуючої його місцевості. Таким чином, з'являється обмін взаємних вигод, що породжує солідарність інтересів населених пунктів певної місцевості, і ставить їх у більшу чи меншу залежність один від одного. Без такої залежності немислиме існування окремого поселення, як немислиме існування людини без зв'язку з оточуючим суспільством» [15, с. 38-39].

Питання про виділення міста в окрему земську одиницю було підняте і Миколаївською міською думою. У 1870 р. під головуванням Миколаївського військового губернатора була створена комісія, до якої увійшла однакова кількість членів від міста і земства. Миколаївці прагнули одержати земський статус, який уже мала Одеса, акцентуючи увагу на могутньому економічному потенціалі свого міста і великих сумах, які воно витрачає на земські справи

саме повіту, а не міста [4, арк. 17-21зв.]. І знов контраргумент земства (цього разу – вже Херсонського повітового) стосувався «загальної справи» і спільних інтересів міста і повіту [17, с. 156]. Справа позитивно вирішена не була. 21 квітня 1889 р. товариш міністра внутрішніх справ Плеве повідомив Миколаївського військового губернатора: «При всій увазі до наведених Вашою Превелебністю міркувань щодо клопотання про відділення міста Миколаєва в земсько-господарському відношенні від Херсонського повітового земства, згідно з постановою про те місцевої міської думи, це, подібно однорідним клопотанням по деяких інших містах, не може тепер отримати подальшого, в законодавчому порядку, просування без загального зв'язку із намірами як щодо облаштування місцевого управління, так і щодо способу встановлення кращого відношення міст до земств повсюди в губерніях імперії» [4, арк. 9].

Невдовзі відбулися зміни законодавства, про які писав петербурзький високопосадовець. Причому йдеться не тільки про прийняття нового Міського положення, але і про затверджені імператором 12 липня 1889 р. положення про земських дільничних начальників, селянські та судові заклади [10, с. 508-535] і затверджене 12 червня 1890 р. нове Положення про губернські і повітові земські заклади [11, с. 493-511].

За оцінкою херсонських земських діячів, останній документ не звузив сферу діяльності земських закладів, але суттєво обмежив їхню самостійність у прийнятті рішень: губернатор отримав право опротестовувати постанови зібрань за сутністю, міг зупинити їх виконання у разі, якщо вгледів у них невідповідність законам, вихід за межі земських повноважень, або ж навіть невідповідність «загальним державним вигодам і потребам» чи порушення інтересів місцевого населення; було розширене право протестів місцевої адміністративної влади проти постанов земських зібрань, а також право контролю і ревізії посадових осіб, що обиралися земськими зібраннями [15, с. 40]. У цьому плані чітко проглядається та ж тенденція на посилення контролю за місцевим самоврядуванням з боку державної влади, що спостерігається і в Міському положенні 1892 р.

Проблему, яка набула актуальності для міст чи не всієї імперії, досить чітко окреслив М.Ф. Страдомський у передмові до брошури з промовистою назвою «Міста і земство. (До питання про врегулювання їх взаємних стосунків)», що побачила світ на початку 1905 р. Страдомський наголошував, що ці взаємини є вкрай неправильними як у плані представництва для спільного задоволення потреб, так і в плані фінансовому; з одного боку, міста входять до складу земства і сплачують податки земству за його розсудом, через що має місце крайня нерівномірність в обкладенні міст, а з іншого, — міста є відособленими від земства через відсутність їх правильного представництва в земських установах, через що спільна праця робиться неможливою. До того ж, майже всі міста імперії (за винятком столиць та Одеси) знаходяться в однаковому становищі відносно земства, незважаючи на їхнє різне значення (як обласних, губернських, повітових тощо), на різну чисельність їхнього населення. Разом із тим, до громадських управлінь великих міст висувуються все більші вимоги щодо задоволення різних культурних потреб, але органи

міського самоврядування не мають для цього достатньо коштів, частина яких, до того ж, йде на загальнодержавні і земські потреби [27, с. 3].

Цілком логічно, що наприкінці XIX ст. низка міст висловлювала незадоволення існуючим станом речей. Реагуючи на звернення з місць, Міністерство внутрішніх справ циркуляром від 9 липня 1897 р. звернулося до губернаторів, аби ті після зносин із міськими та земськими установами висловили свої міркування щодо законодавчої зміни взаємин між ними [2, арк. 1-2].

Показово, що з цього приводу Олександрівська повітова управа в доповіді повітовому земському зібранню однозначно заявила, що в повіті немає міст, які могли б бути виділені в самостійні земські одиниці, а тому відповідне питання варто залишити без обговорення [2, арк. 2].

У доповіді Єлисаветградської міської управи 1897 р. зазначалося, що місто витрачало на потреби повітового земства в середньому 30 тис. крб., тобто 12 % міського бюджету, а на губернське земство – 10 тис. крб., тобто 5 % бюджету, що було для нього досить обтяжливим. Крім того, зазначалося, що міське самоврядування за свій рахунок виконує в місті більшість обов'язків, покладених на повітове земство: організацію народної освіти, медичної допомоги, прокладання шляхів тощо. Хоча земство і брало участь у фінансуванні відповідних сфер, але, на думку управи, робило це не достатньо активно. У той же час міське самоврядування несло витрати на утримання поліції, пожежної команди, військ, у чому земство не надавало ніякої допомоги, оскільки ці обов'язки на нього не покладалися. Вихід з такої ситуації, який бачили представники міського самоврядування, був далеко не оригінальним: виокремлення Єлисаветграда в окрему земську одиницю і встановлення фіксованого розміру податку, який виплачувався б лише одноразово губернському земству, а вже звідти б гроші надходили до повітів [22, с. 50-51].

23-29 вересня того ж 1897 р. питання про виділення зі складу земства розглядала Катеринославська міська дума, а 31 липня 1898 р. – міська дума Верхньодніпровська [28, с. 154].

Того ж 1898 р. питання про відокремлення міста від земства Херсонської губернії знов розглядала Одеська міська дума. Рішення не було прийняте великою мірою через позицію міського голови П.О. Зеленого, який у своїй промові наголосив, що «рвати зв'язок, який встановлювався десятиріччями, порушувати ці спільні інтереси і вигоди, створювати антагонізм між земським і міським управліннями не викликано необхідністю» [15, с. 39]. Така позиція багато в чому була обумовлена біографією П.О. Зеленого, яка, між іншим, є доволі цікавою ілюстрацією взаємин міста і земства на мікрорівні: Зелений став міським головою Одеси в 1897 р., а до того більше трьох десятиліть, з 1865 р., займався земською діяльністю, таким чином був одним із «перших земців» Херсонської губернії [21, с. 19].

Повернувся до питання про виділення в самостійну земську одиницю і Миколаїв [3, арк. 1-5]. Втім, у доповіді думі 24 лютого 1904 р. міський голова зізнався, що хоча він і підтримав особисто відповідне клопотання перед

міністром внутрішніх справ і його товаришем, але питання швидко вирішене бути не може, оскільки, з одного боку, мають бути заслухані і губернське та повітове земства, які наведуть свої аргументи, а з іншого, — питання має пройти багато інстанцій, включаючи Державну Раду. Тож міський голова висловлював стримане сподівання, що уряд хоча б зверне увагу “на нормальне ставлення земства до м. Миколаєва як платника прибутків” [5, арк. 1-1 зв.].

У 1904 р. лист Олександрівського міського голови про порушення клопотання щодо виділення міст у незалежні від земств одиниці, які змогли б спрямувати всі витрати на покриття безпосередньо міських потреб, був заслуханий на засіданні Херсонської міської думи. Причому Херсонський міський голова, зачитавши відповідний лист, наголосив, що не сумнівається: гласні не будуть заперечувати нагальної необхідності для міст «звільнити себе від тієї економічної залежності, через яку земство гнобить платіжну спроможність городян і боротьба з якою, за справедливим висловлюванням Олександрівського міського голови, складає одну з похмурих сторін діяльності сучасних міських громадських управлінь». Справа була передана на розгляд однієї з думських комісій і вирішено поки що не визначати, чи звертатися до вищих інстанцій з окремим клопотанням, або ж зробити його частиною спільного подання уряду «про користь і потреби російських міст», тобто того подання, яке могло б відбутися на передбаченому з'їзді міських голів, про дозвіл якого вже піднімалося питання деякими міськими управліннями [8, с. 150-151].

Загалом, станом на початок 1905 р. жодна з ініціатив південноукраїнських міст про їхнє виділення у самостійні земські одиниці так і не була доведена до прийняття відповідного рішення на законодавчому рівні. У 1905 ж році розпочалася нова сторінка в історії земств і регіону, і держави в цілому, що було пов'язано з активним включенням земств у політичне життя.

Наголосимо, що висунення містами вимог відокремлення від земства можна вважати лише «вершиною айсберга» тих конфліктів, які мали місце у взаєминах органів міського і земського самоврядування. Більшість же конфліктів обмежувалася взаємними наріканнями і скаргами на те, що та чи інша сторона бере недостатню участь у фінансуванні тієї чи іншої справи, не виконує своїх зобов'язань тощо. Типовою ілюстрацією в цьому плані може слугувати докладно розглянутий нами розвиток ситуації із спорудженням та утриманням Бердянської чоловічої гімназії, яка супроводжувалася багаторічними взаємними наріканнями міського самоврядування і повітового земства [6; 7]. Прикладом конфлікту було і висловлюване новомосковським міським самоврядуванням незадоволення несправедливістю ситуації, коли міська управа, видаючи свідоцтва на торгові і промислові підприємства для міста і повіту, мала право стягувати на користь міста збори лише зі свідоцтв на підприємства, розташовані в самому Новомосковську, тоді як усі збори зі свідоцтв на підприємства повіту йшли на користь земства. І це при тому, що абсолютна більшість свідоцтв міською управою виписувалася саме на підприємства, розташовані в повіті, оскільки «Новомосковськ відноситься до

числа міст зі слабкорозвиненою торгівлею і промисловістю, і кількість підприємств у ньому мізерна» [1, арк. 391-392].

У той же час принципово важливо наголосити, що конфлікти були лише однією, причому багато в чому не визначальною, стороною взаємин органів міського і земського самоврядування, які прагнули знаходити паритет у задоволенні інтересів як міст, так і повітів. Показово, що в ситуації, подібній новомосковській, в інших повітах тієї ж Катеринославської губернії компромісу було досягнуто: Слов'яносербське земство взяло на себе справу видачі торгових документів на промислові підприємства, а Бахмутське земство видавало від себе місту субсидію на найм писця, який і виписував відповідні папери [1, арк. 392].

Серед гласних повітових земських зібрань були доволі широко представлені городяни; вони ж шляхом обрання потрапляли і до губернських земських зібрань. Втім, як свідчить наш аналіз представництва городян (мешканців міст) на засіданнях земства на прикладі Бердянського повітового земського зібрання [7, с. 472-476], спостерігалася тенденція, що гласні-городяни відвідували засідання не так справно, як гласні від сільських громад. Ще важливіше, що гласні-городяни, як правило, були серед обраних до земських зібрань у меншості, що суттєво впливало на характер рішень цих органів місцевого самоврядування щодо міст. Причому йдеться про характер представництва як безпосередньо другої, «міської», курії (гласних від міст), так і міського стану в порівнянні із селянством. За підрахунками, зробленими А.С. Маскіною, гласні міського стану в результаті виборів 1866 р. у повітових земських зібраннях Таврійської губернії склали 25,4 % (що і так вдвічі перевищувало відповідний середній показник для земських губерній імперії), 1884 р. – 18,8 %, 1890 р. – 25,5 %. Гласні ж селяни у відповідні роки склали 35,6 %, 50,9 % і 53,4 %. Побіжно зазначимо, що помітною була і роль дворянства, які у 1866 р. зайняли 34,0 %, а в 1884 р. — 25,5 % депутатських міст, тоді як серед гласних губернського земського зібрання їх представництво коливалося між 66,7 і 60,0 % [23, с. 6-10]. Крім впливу на діяльність земських установ через безпосереднє в них представництво, дворянські зібрання продовжували зберігати такий вагомий важіль, як предводитель дворянства [16, с. 220-233].

При аналізі взаємин міст і земств необхідно мати на увазі, що самі губернські та повітові земські установи розташовувалися саме у містах; разом із тим, 6 червня 1894 р. Височайше затвердженою думкою Державної Ради було дозволено, в разі необхідності, проводити термінові засідання повітових з'їздів за межами губернських і повітових міст.

В рамках вивчення взаємин міських і сільських поселень побіжно варто звернути увагу на те, які населені пункти виконували функції центрів волостей, тобто нижчих адміністративних одиниць селянського самоврядування. Наш аналіз списків дає підстави стверджувати, що, як правило, тільки в разі відсутності у волості жодного міського поселення волосним центром визначалося село, а то й «деревня». Звичайно, чимало містечок не були

центрами волостей, але, як правило, це спостерігалось саме у тих випадках, коли центром було визначене інше містечко. Ще більш важливо, що серед центрів волостей знаходимо більшість тих населених пунктів, які і в томах «Міських поселень в Російській імперії» 1860-х рр., і в роботі початку ХХ ст. під редакцією В.П. Семенова-Тян-Шанського [26] значаться як містечка, а в «Населених місцях Російської імперії в 500 та більше мешканців» видання 1905 р. записані як села. Тож маємо підстави припустити, що саме виконання відповідними населеними пунктами функцій адміністративних центрів волостей впливало на сприйняття їхнього статусу.

Таким чином, вивчення стосунків органів міського та земського самоврядування (передусім — у питанні виділення міст в окремі земські одиниці) дає можливість звернути увагу на неодноспрямованість у сфері організації управління: наряду з тим, що в міських поселеннях Півдня розміщувалася частина органів земського самоврядування, під чією юрисдикцією знаходилися сільські поселення, самі земські структури і представлені в них «не городяни» мали можливості брати участь в управлінні певними сферами життя міських поселень, що слугувало одним із каналів зв'язку села і міста.

Бібліографічні посилання:

1. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 447. – 761 арк.
2. Державний архів Запорізької області. – Ф. 56. – Оп. 2. – Спр. 100. – 6 арк.
3. Державний архів Миколаївської області (ДАМО.) – Ф. 216. – Оп. 1. – Спр. 3270. – 5 арк.
4. ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1455. – 22 арк.
5. ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1726. – 1 арк.
6. Бердянська чоловіча гімназія (1901-1919 роки) / Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константинова. – К.: Освіта України, 2007. – 631 с. – (Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том II).
7. Бердянська чоловіча гімназія (остання третина ХІХ століття) / Упорядники: В.М. Константинова, І.І. Лиман. – К.: Освіта України, 2006. – 528 с. – (Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том I).
8. Отчет Херсонской городской управы за 1904 год. – Херсон: Тип. «Юга», 1905. – 338+V с.
9. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ.) – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1867. – Собр. II. – Т. XXXIX. – Отд. I. – От № 40457-41318. – 975 с.
10. ПСЗРИ. – СПб.: Государственная типография, 1891. – Собр. III. – Т. IX. – От № 5686 – 6504. – 1452 с. разд. паг., 37 л. ил.
11. ПСЗРИ. – СПб.: Государственная типография, 1893. – Собр. III. – Т. X. – Отд. I. – От № 6505-7339. – 1015 с. разд. паг.
12. ПСЗРИ. – СПб.: Государственная типография, 1902. – Собр. III. – Т. XX. – Отд. II. Приложения. – 785 с. разд. паг., 37 л. ил.
13. Бакуменко О.О. Земства Російської імперії: Історіографія проблеми (II половини ХІХ – ХХ ст.): Монографія / О.О. Бакуменко. – Х.: Колорит, 2006. – 172 с.
14. Гребінник Т.О. Земські природничо-історичні музеї Півдня України: організація та природознавча діяльність (60-ті роки ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис. на

здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / Т.О. Гребінник. – К., 2002. – 20 с.

15. Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865 – 1899 гг. Выпуск 1. – Херсон: Типо-литография О. Толушиной, 1904. – 308 с.
16. Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России 1861 – 1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация / А.П. Корелин. – М.: Наука, 1979. – 304 с.
17. Кузовова Н.М. Місто Миколаїв у системі земського самоврядування / Н.М. Кузовова // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. V Миколаївська обласна краєзнавча конференція. – Миколаїв: Атол, 2004. – С. 155-157.
18. Лохматова А.І. Катеринославське земство / А.І. Лохматова. — Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1999. – 200 с.
19. Майстренко О.А. Роль Херсонського земства в медичному обслуговуванні населення у 1865 – 1917 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.А. Майстренко. – К., 2006. – 20 с.
20. Макієнко О.А. Розвиток земської статистики в Херсонській губернії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О.А. Макієнко. – Харків, 2006. – 20 с.
21. Малахов В.П. Одесса, 1900 – 1920. Люди... События... Факты... / В.П. Малахов, Б.А. Степаненко. – Одесса: Изд. «Optimum», 2004. – 448 с., 19 ил.
22. Марченко О. Деякі аспекти функціонування органів міського самоврядування Єлисаветграда у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / О. Марченко // Актуальні аспекти дослідження історії міста. Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. Частина І. – Кіровоград: Поліграф-Терція, 2005. – С. 45-51.
23. Маскина А.С. Таврическое земство в 1866 – 1890 гг. (Социальный состав, бюджет и практическая деятельность): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук 07.00.02 «История СССР» / А.С. Маскина. – М., 1982. – 17 с.
24. Приклонский С.А. Очерки самоуправления земского, городского и сельского / С.А. Приклонский. – СПб.: Тип. Товарищества «Общественная Польза», 1886. – 380 с.
25. Редькіна О.А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині ХІХ – початку ХХ століття / О.А. Редькіна. – К.: Куприянова, 2008. – 192 с.
26. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга / Под ред. В.П. Семенова-Тян-Шанского. – Т. 14. Новороссия и Крым. — СПб.: Изд. А.Ф. Дебриена, 1910. – 981 с.
27. Страдомский Н.Ф. Города и земство. (К вопросу об урегулировании их взаимных отношений) / Н.Ф. Страдомский. – К.: Тип. Петра Барского, 1905. – 64 с.
28. Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Д.М. Чорний. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. – 304 с.
29. Шихов К.Л. Земська добродійність на Катеринославщині 1866 – 1913 рр. (комп'ютерні технології обробки та аналізу джерел): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / К.Л. Шихов. — Дніпропетровськ., 2003. – 16 с.

Надійшла до редколегії 03.03.2011 р.